

Kritikánk tagozódása

A kritikáról megjelent állásfoglalás körül kibontakozott vitában számomra a vitázók sokasága a legfeltűnőbb. Olvasom az írott hozzászólásokat, figyelem a legfontosabb műhelyek, fórumok vitáit is, és nem győzöm jegyezni az ellenvetéseket. Legtöbbször a nevek miatt berzenkednek. Van, aki az orientáló fogalmak: a népiség, a realizmus, a pártosság pontosabb meghatározását hiányolja. Mások viszont úgy vélik, hogy a leggondosabban beprogramozott fogalmaktól sem várható csoda, hanem a jelenségek pontos leírása, erre lenne szükség. Az egység követelménye kapcsán legsűrűbben a marxistaság fogalma kerül szóba. Az, hogy szakmánkon belül voltaképpen kik is a marxisták, s hogy e minősítés elnyerése mennyiben függ a felismerő, felfedező, elemző munka értékétől?

Látván e vitázó bátorságot, óhatatlanul eszembe jut, milyen volt az a „vita”, mely a népi írókról szóló állásfoglalást követte. Őrzőm Veres Péter igencsak toleráns hozzászólásának első példányát. Nem jelenhetett meg. S mikor látom, hogy némely hozzászólók a dokumentumban jelzett veszélyek hangsúlyainak módosításán úgy fáradoznak, hogy új felfedezésekkel is szolgálnak, akkor bizony engem is elfog a kísértés, hogy hozzájáruljak az „elhajlás”-leltár gyarapításához.

Csak hát dolgozni is kellene. Ami sérelem a régi dokumentumok ürügyén esett, nem lehet olyan súlyos, hogy ennek a mostani pezsgésnek ne örülhessen az ember. Igen, így van rendjén, ahogy most zajlik ez a vita. S nem csupán azért, mert a vita valóban vita lett, hanem azért is, mert a felvetett kérdések között több is akad, amely napi munkánkban is folyton prolongálódik. S éberem én is elsősorban azért figyelem ezt a vitát, hogy e kikerülhetetlen kérdésekre meggyőzőbb választ találjak.

Itt van például az egység kérdése. Ne szisszenjen fel senki, ezúttal nem a szerezést akarom szóvá tenni, hiszen kritikánk szocialista bázisának szélesítése ezt a kérdést úgyis napirendre kell hogy tűzze. Munkám során nekem a kérdés elméleti része okozta a nagyobb gondot: hogyan lehetne megírni, tagolni, milyen szempontok szerint a felszabadulás utáni irodalomkritika történetét? S mivel e munkára rá is ment egy évem, nem szorítkozhattam a tünődés kényelmes műveleteire.

A hatkötetes irodalomtörténet előzménynek tekinthető fejezete *esztétörténeti* szempontok szerint rendezte el anyagát. Ilyen címszavak alá: konzervatív, szellem-történeti, népi, szocialista. Azaz rendezte volna, de a szerző, Bodnár György nagyon pontosan tudta, hogy az eszmei szempont önmagában már a harmincas években sem elég hatékony a rendszerező, jellemző és értékelő munka vezetéséhez. Ez lehet az oka, hogy Horváth Jánosról szólva nem konzervativizmusa, hanem a szintézis-teremtés *egyéni* teljesítménye kapta a nagyobb hangsúlyt, hogy a pozitívizmus keretébe erőszakolható tudósokat „A filológia megújítói” című fejezet tárgyalja, s hogy Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László és más jelentős alkotók pedig a laza esztétörténeti keretből kiemelten, mint *esszéírók* nyerik el méltó helyüket. Németh László és Illyés esztéta teljesítménye a „népi” rubrikát feszíthette volna szét, de a szépirókról közölt s az egész műre kiterjedő nagyportrék révén a szerkesztés ettől szintén megóvhatta magát.

Az esztétörténeti szempont tehát már a harmincas évek még politikailag is élesen tagolódo anyagában is csak hajlékony és talalékony kombinációk révén érthette el célját. Mit tehet, aki a felszabadulás utáni kritikát akarja rendszerezni? Az eszmei megoszlás, mint rendszerező elv a fordulat évéig még úgy-ahogy érvényesíthető, de aztán, a marxizmus hegemoniája közepette már csak „elhajlások”-ban

lehetne „tetten érni” valamit, ami elkülöníthető. Ezt természetesen nem vállalhattam.

Így merült fel, mint kézenfekvő megoldás, a portrékból összeálló színekép. Ebben, mint a szépirókról szóló fejezetekben, nagy portrék, kisebbek s még kisebbek követték volna egymást. Mikor erről a portrésorról gondolkozni kezdtem, idegesítő aggályaim támadtak. Részben a hierarchia miatt. Ha aszerint alakítom ki az értékrendet, hogy ki mikor állt oda az új, nagyszabású művek mellé, milyen mélyre hatolt azok megértésében; hitelesség, megnevezőképeség dolgában mennyit ér az, amit művelt (a terjedelemtől függetlenül), akkor a kivitelezés és a publikálhatóság iránti reményem nagyon megcsappant.

De adódtak más nehézségek is. Az például, hogy a módszer, stílus és személyiségjegyek, melyek révén egy-egy portré megrajzolható lenne, csak a legutóbbi időben kezdenek fesztelenebbül formát ölteni, s így azok elmosódottsága miatt az adatok lexikonszerű sorolásával kellene kitölteni a szűkös tér nagyobb részét. Súlyosbítanak e kényszert az elkerülhetetlen ismétlések is. Például mindazoknál, akik Déryről vagy Illyésről fontosat írtak, a mű alapproblémáit újra és újra jelezni kellene.

Ezért én azt a pofon egyszerűnek tetsző megoldást választottam, hogy a kritika folyamatát akként tagoltam, teljesítményeit aszerint mértem, ahogy a szépirodalom eseményeit követte, amint azok megértésében, jellemzésében és megítélésében vizsgázott. Azok az alfejezetek, melyeket a Valóságban (1970. 8.) és a Kritikában (1971. 4.) közöltem, e módszer szerint készültek. Visszhangjukat joggal hihetném igazolásnak, de a módszer gyengeségeit azért nagyon is érzem. Legmakacsabban az a kifogás merül fel, hogy ez a megoldás, amikor a szépirodalom felől vizsgálja s méri a kritikát, voltaképpen a szépirodalom töredékes történetét adja a kritika tükrében, tehát feladja az önelvű rendszerezés elvét, amely pedig, ha van a kritikának külön története, nem adható fel.

Mentségül felhozhatnám, hogy míg a szépirodalom története minden fontos alkotóra és műre kiterjed, a kritikátörténet csak a kritika módszerét, szempontjait, hatékonyságát próbára tevő jelenségekre figyel, s azokra is csak a kritika alakulásának érdeke szerint. Hogy például a társadalom alatti figurákra, a szörnyetegekre, huligánokra, csavargók megjelenésére miként reagált a kritika, azt nem Kolozsvári Grandpierre vagy Mándy Iván művei kapcsán vizsgálom, pedig az ábrázolásban övék a kezdeményezés érdeme, hanem a Sarkadi, Csurka, Fejes műveivel való szembesülésben, mikor e jelenségek a kritika szemlélet- és szempont-rendszerét is megújították. Aztán hivatkozhatnék arra is, hogy míg a szépirodalom története a kritika leszűrt eredményeit közli, a kritika általam elképzelt története a leszűrt eredmények kialakulásának folyamatát, szerencsés esetben az eredmények kiküzdésének színjátékát adhatja. S ezen belül természetesen azt is tükrözheti, hogy ki milyen szerepet vállalt ebben a küzdelemben.

Mentség tehát kínálkozik bőven, de a kétségeket teljesen ezek sem oszlatták el. Az eszmetörténeti rendszerezés igénye vitáinkban újra és újra felmerül. Érthető, ha a kritikáról szóló állásfoglalást olvasva leghuzamosabban azoknál a passzusoknál időztem, amelyek ebben a kérdésben foglalnak állást. Leghatározottabban ez a mondat: „A marxista kritikán belül természetesen lehetnek eseti, felfogásbeli, nézetbeli különbségek, de az alapvető elveket illetően nincsenek és nem lehetnek különböző irányzatok.”

Ami a kritika eszmetörténeti rendszerezésének követelményét illeti, azzal tehát ez a passzus szögesen szemben áll. A kérdés mégsem tekinthető ezzel elintézettnak, hiszen mindenki tudja, hogy az *alapvető elveken belül* a variációk széles skálája létezik, s ezek létjogának tagadása az uniformizálódás, a szegényedés lejtőjére kényszerítené kritikánkat. Az állásfoglalás ennek tudatában több helyen is beszél a hangsúlyok, a megközelítési módok, nézetek különbségének lehetőségeiről s ezek értelméről. Összhangban a valósággal. Mert amint az alapvető elvekben sem pusztán követelmény az egység (hiszen tény, hogy a termelési viszonyok adott szerkezetét, a munka szerinti fizetséget, a humánus, közösségi érdekű kultúrát illetően nézeteink

azonosak), az egységen belüli sokféleség sem engedmény, hanem tény. S nemcsak a szépirodalomban. „1954 óta — írta Szabolcsi Miklós már 1968-ban — a marxizmus alkalmazásának új és új formái jelentkeznek a magyar irodalomtudományban, első-sorban 1957 óta, a mezőny ismét széthúzódott, a marxizmus alkalmazásának, fel-fogásának, az irodalomtudomány különféle módszereinek új és új módjai, iskolái alakultak...” (Magyar Műhely, 1968. 3. 37.) Szabolcsi s előtte Almási Miklós (Kortárs, 1963. 9. 1435—37.) már a szinkép felvázolását is megkísérelték. Természetes hát, hogy miután az irodalomtörténet eseményei felől már megkíséreltem kritikáink áttekintését, én is látni szeretném, mit mutat, milyen lehetőségeket ígér egy másféle metszet. Hogy egy ilyen áttekintés teljesen immanens lehet, azt persze most sem hiszem, s ilyet nem is ígerek, hiszen mint minden esetben, most is a kulturális élet általános tendenciája, az értékek mind szélesebb skálájának kibontakozása, a mellőzött vagy perifériára szorult alkotók megjelenése döntötte el az iskolák, árnyalatok dolgának alakulását is. Az anyag megváltozott természete vizsgálatának módszerére is kihatott. Mórnicz, Juhász Gyula, József Attila, Benjámín művét még a társadalombírálat s a forradalmiság szociológiai fogantatású szempontrendszerével is többé-kevésbé hitelesen lehetett értelmezni és értékelni, de Mikes, Jókai, Kosztolányi vagy Weöres művészete a közelítés más módozatait, a mérték hajlékonyabb, találékonnyabb; másfajta érvényesítését kívánta. Sok ösztönzést adtak ehhez a munkához az irodalomtudományban zajló események. Azok a monográfiák, melyek a haladás szempontjából ellentmondásos művekről megjelentek, Lukács realizmus koncepciójának bírálata s e koncepció alakulása, s főként a korstílusok tanulmányozása. E fejleményekkel párhuzamosan került sor a két háború közötti magyar esszé java termésének új kiadására, a szovjet új hullám törekvéseinek alkotó értelmezésére, az élő európai irodalom fontos műveinek megjelenésére s a jugoszláviai magyar esszé, elsősorban Bori Imre eredményeinek figyelmesebb mérlegetésére. Mindez az érzékenység növekedését, a szempontok megújítását és differenciáltabb alkalmazását sürgette. Bonyolította a helyzetet, hogy az a folyamat, melyet az irodalompolitika a fordulat évével lezártnak tekintett, s a kérdések, melyeket elintéztnek tudott, részben az előbb elsorolt fejlemények következtében, de a hazai és mai alkotások révén is, most ismét megjelentek. Nem ugyan a régi alakban, de épp ezért el nem hárítható komolysággal. A szorongás, egy világhatasztrófa előérzete, a nemzeti lét problémái, a történelem jó irányú alakítása iránti kétség, a lét abszurditásának eszméje, a magány, a kietlenség érzése; az iszonyú és a szörnyű nemcsak a tükrözés tárgyában, de az írói szemléletben is mind sűrűbben jut szóhoz. S ugyanilyen gondokat okoznak a hullágvaskosságtól a vértelen absztrakcióig, a simpla élményközléstől a bonyolult jelképesességig sokféle változatban tenyésző szokatlan stílusajátszások is.

A marxista irodalomtörténetírás és kritika centruma, mely az ötvenes években szerveződött, ha tudta volna, akkor sem vállalhatta volna, hogy maga nézzen szembe mindezekkel a kérdésekkel. Világképnek, ízlésnek, stílusnak azt az irdatlan távolságát, melynek szélső határait Illés Béla és Mészöly Miklós, Weöres Sándor és Benjámín László neve jelezheti, átfogni, s az egyes művek természetéhez közel férni, ehhez nem volt elég a jószándék, de még a készültség sem, teret kellett engedni az új erőknél, a *műveltség*, az *ízlés*, a *világkép rokonságán alapuló vállalkozásoknak*. (Hogy a félreértésnek elejét vegyem, megjegyzem: értelmezésem szerint a *világkép* fogalma mindent magába foglal, amit ösztöneink és értelmünk a világról tud, de csak anyaga a *világnézetnek*, mely értelmezett, „értékelt világkép”.) Ami szükségképpen együtt járt új módszerek jelentkezésével is. Mindez nem azt jelenti, hogy a kritika egész mezőnye irányzatokhoz igazodva alakult át, s a differenciálódás a közös elvi platformot is feldarabolta. Ellenkezőleg. Legkevésbé éppen azok a kritikusok éltek az irányzattá szerveződés lehetőségével, akiknek erre a legtöbb esélyük volt: az egykori derékhad kritikuscentrumából a kritika mezőnyében kitartó Nagy Péter, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál, Rényi Péter. Pedig Tóth Dezső, Diószegi András, Fenyő István, Illés László, E. Fehér Pál és mások révén új, koherens erőkké is gyarapodott ez a centrum. Ők azonban a tisztultabb helyzetben még következetesebben

tartották magukat az egység igényéhez, s az új magyar irodalom egészében való illetékességüket nem cserélték fel egyik vagy másik írói csoport vállalásával. Felelősségüket s munkájuk nehézségét ez csak fokozta. Egyrészt azért, mert a régi normák és az új törekvések ütközéspontjain, politika és irodalom természetének és módszerének különbözőséből eredő nézeteltérésekben az állásfoglalást nem kerülhették el. S állásfoglalásukban a kétirányú felelősségnek: elvi szigorúnak s az értékpártolás szándékának tükröződnie kellett. Másrészt rájuk hárult a csoportérdekek közötti termékeny egyensúly biztosításának feladata is. A régi centrum szerepénél sokkal önállóbb, kezdeményezőbb munkát jelentett ez. Ennek során talált rá ki-ki a számára legtermékenyebb témakörre, s az így létesült mag köré az általuk is befolyásolt folyamat igényei és az önépítés érdekei szerint formálja s népesíti be ki-ki az élő irodalom egészét átfogó irodalmi világképe kereteit. E formálódó képek mindenike irodalmunk forradalmi vonulatához fűződő irodalomtörténeti stúdiumokra alapul, s az irodalom gazdagodásának üteme szerint gyarapszik új és új elemekkel. A differenciálódást megszabó törvény erejére vall, hogy a gyarapodás üteme és az egyes világképek súlypontrendszere egyre inkább elüt egymástól, s hogy némely kérdésekben e csoport tagjai között is új csoportosulást indító nézeteltérések támadtak. Így a realizmus kérdéseiben, a modernség, az avantgarde értékelésében, a strukturalizmus eredményeinek alkalmazásában. Az irodalompolitikával való kapcsolat szorossága pedig eleve sem volt valamennyiüknél azonos mérvű, s egységüket egy-egy problematikus mű (pl. a Rozsdatemető, a Mélytengeri áramlás, Az éjszaka képei, az Ítélet) időnként próbára is teszi.

Az iskolaszerű csoportosulásokat ugyanis ezúttal is, mint általában, az élő irodalomhoz fűződő kapcsolatok határozták meg. A ma differenciálnak tetsző kritikusi tábor tagjai szinte mindnyájan egy közös világnézet, a marxista szemlélet vállalói-ként jutottak el 1955—57 próbái elé. S mikor e próbák közepe a korábban egységes tömb fellazult, az új csoportosulásokban döntő szerepet az játszott, hogy az élő irodalom nagy alkotói közül kit kihez fűznek szorosabb szálak. Természetes ez, hiszen *korélmény, nemzedéktudat, osztályélmény, izlés, műveltség, politika motívumai mind érvényhez jutottak ebben a rendeződésben*. Így képződött szoros összetartozás-tudat Lukács György tanítványai között, s így kezdett kiformalódní a Juhász, Nagy László és Sánta nevével jelölhető, akkor még fiatal írók körül is egy kritikusi csoport. Később, mikor a modernizmus és a szó szoros értelmében vett realizmus polarizálódni kezdett, a kritikán belül is létrejöttek a megfelelő csoportosulások.

1962—63-ban, mikor ez az átrendeződés kezdett szembeötlővé válni, s Almási Miklós és Szabolcsi Miklós megkísérelték a szinkép felvázolását, kitűnt, hogy a határok korántsem merevek, sőt nagyon is bizonytalanok. A helyzet azóta sem változott. Lazább és latens jellegű szövetségek létesültek, de a szó szorosabb értelmében vett iskolának talán csak Lukács György köre tekinthető.

A Lukács-iskola rendelkezik mindazzal a sajátossággal, mely egy iskola huzamos létének feltétele. Mesterük a marxista filozófia és esztétika világhírű tekintélye, akinek tanításait nemcsak képviselik, de sajátjukká is érelték, s szuverén módon a humán tudományok más-más területein is tudják érvényesíteni. Hermann István pl. a filozófiában, Heller Ágnes az etikában, Almási Miklós a dráma tanulmányozásában, Fehér Ferenc napjaink regényeseményeinek elemzésében. Egymást kiegészítő, egymás szándékait felerősítő kooperáció alakulhatott így ki, melynek csak kedvez, hogy közülük valaki az irodalompolitika kulcshelyén intézményesen is segítheti a közös munkát. Eszmei következetességük: a nagyrealizmus eszményéhez való hűségük és szorgalmuk mellett ez a szövetségüket az, ami szerepüknek jelentőséget ad. Figyelmük centrumában a mai magyar irodalom áll, s azon belül az a fajta modell, melyet a lírában Benjámín, a prózában Déry képvisel. Déry iránt az iskola közös állócsillaga, Thomas Mann tisztelete okán is fogékonyak: módszerének erősen intellektuális, elemző jellege miatt. Feltűnő viszont, hogy az újabb magyar líra legnagyobb képviselőiről, Juhász Ferencről, Nagy Lászlóról nincs szavuk. Bizonyára összefügg ez a mágikus, a mitologikus szimbolika iránti idegenséggel, de azzal is,

hogy az ősi, az elementáris tudattartalmakban az irracionalizmus kísértését érzékelik, s a hagyomány értékelésében is hajlanak arra, hogy a sajátost provinciálisnak minősítsék. Pl. a Világostól Adyig terjedő periódus természetét általában. De függetlenül a Világos utáni korszak értékelésétől, a Lukács-iskola világgképének horizontja nem annyira a magyar irodalom története, inkább a világirodalom felé terjed. Sokszor javukra is válik ez, mert távlatot ad, magas igényre nevel. Gyengesége, hogy a mai magyar irodalom közvetlen előzményeinek méltó hely nem jut világgképükben. Ennek elvi okai vannak. Kassáktól az avantgarde választja el őket, a Nyugat esztéta szárnyától: Babitstól, Kosztolányitól a dekadensnek vélt vonások, a népiektől a világgkép távolsága mellett ideológiai különbségek is, Weöres Sándortól minden. Maradna Ady és József Attila, de ők is inkább vonatkozási pontok egy világgképben belül, mint tüzetesen felmért, az ízlésbe is beleoltott értékek. Fehér Ferenc az egyetlen, aki tanulmánnyal is igazolta e kapcsolat termékenységét.

Az elmondottak egyébként sem egyformán érvényesek az iskola egyes tagjaira. Van köztük, aki Arany világában (Hermann), s van, aki Illyés értelmezésében is (Fehér F.) tanúsítani tudja az iskola erejét. Még nagyobb különbségeket mutathatna ki egy olyan elemzés, mely a lukácsi politikához való viszony szerint vizsgálná magatartásukat. Az iskola életrevalóságára vall azonban, hogy a világirodalom új fejleményeiben nyomban felismeri a rendszerébe illő műveket, s még fontosabb, hogy a remekművek érdekében a rendszert is hajlandó tágítani, rugalmasabbá tenni. Ennek tanúi lehetünk Fehér Ferenc Semprun-elemzésében, Almási Csúrka iránti elmélyült figyelmében, s még inkább abban, hogy ez a hajlandóság, mint Fehér Ferenc Somogyi Tóth és Konrád György regényéről írott tanulmányai bizonyítják, a hazai művekkel szemben is egyre termékenyebb.

Ezek a fejlemények, ha Eörsi István kritikusai megnyilatkozásaival is számolunk, egyszersmind az iskola többségét, s alakulásának esélyeit is mutatják.

Módszerüket illetően még szembeötlőbb a feladatokhoz való hozzáadódás képessége. A vívódásban a tisztító, előbbre vivő erőt, a kétségekben a mértéket (*Itélet van!*), a kétségbeesésben a remény elvét: az ábrázolt világban az ábrázolás mélyebb értelmét mind sikeresebben tudják megnevezni. Szemben állásuk a dekadenciával megóvjva őket attól, hogy megértőkészségük kritikálansággá híguljon. Elsősorban Fehér Ferencre áll ez, aki a jelenség leírásában is a legalaposabb. Igaz, ő se a mű szervezésének rendje szerint elemez, hanem az általa fontosnak vélt problémák szerint halad, s ezek általában filozófiai oldalról mutatják a műben megvalósuló írói magatartást és szándékot. Hermann inkább a széljegyzetelő, távoli, merész utalásokkal, analógiákkal operáló módszer híve. Almási, Heller feladat és ihlet szerint hol elemez, hol reflexiókban nyilatkozik, de a világirodalmi analógiákat, a részletek során felőlő kérdések elméleti vonatkozásainak nagyvonalú felvázolását mindnyájan kedvelik. Írásaikban ezért sok a kitérőkre kényszerítő elméleti terhelés, és akad olykor mesterkélt konstrukció is. De el kell ismerni, hogy egy műfaj vagy egy tendencia korokon átívelő folyamatának rajzához így is ők értenek a legjobban. Előadásuk korábban eléggé nehézkes volt és bonyolult, de a Fehér Ferencé mindig átgondolt, a HELLERÉ lendületes. Újabban mindnyájuké tisztult és izmosodott.

Az az áramlat, melyre Almási a modernizmussal való szövetkezés készségét tartotta jellemzőnek, korántsem olyan zárt és határozott csoportosulás, mint a Lukács-iskola. Ilyenné érlelődnie ideje sem volt. Szerveződése a Kritika című folyóirattal szinte egyidőben indult, s akkor külső és belső feltételei igen kedvezőek voltak. Magvát a lap legszorosabb gárdája, Diószegi András, Illés László, Nyíró Lajos, Szili József, Miklós Pál alkotta, de törekvésük tudományos hitelét Klaniczay Tibor s olykor Sőtér István, Szabolcsi Miklós is erősítette. Azt jelentette ez, hogy a lap irodalomtörténeti és elméleti vonala egyaránt erős lehetett. Az utóbbinak a forradalmi avantgarde új felfedezése, az európai tájékozódás kiszélesedése friss lendületet is adott. Eszmei, politikai biztonságukat fokozták a kommunista emigráció irodalmának kutatása során szerzett tapasztalatok (Illés László), Diószegi stúdiói Gábor Andorról, Illés Béláról, Bálint Györgyről, Lengyel Józsefről. S mindenek felett az absztrakt internacionalizmusnak az a Molnár Erik által felvázolt vonala,

mely nép és nemzet dolgaiban nagyvonalúságra, a népi írók iránt pedig szigorú kriticismusra ösztönözte őket.

Ami a modernség vonzását illeti, az valóban erős volt ebben a csoportban, de e téren sok volt a mulasztás is. Ezek pótlása, a modern zene és irodalom eredményeinek tudatosításában a Kritika köre sohasem tévesztette szem elől a modernség világnézeti tartalmát, s a szocialista eszméiség érdekét. Épp így, az elméleti munkák sem tagadták a tükrözés elvét, csak új nyomatékkel és érvekkel hangsúlyozták benne az alkotó személyiség szerepét s a teremtés mozzanatát. Az elmélet azonban önmaga hitelét nem tudta a műelemzés gyakorlata felől is fedezni, mivel az elmélet eminens képviselőit a múlt és a jelen nagy magyar műveihöz nem kötik a kutatás erős szálai. Elmélet és gyakorlat összekapcsolásának nehéz munkája így voltaképpen Diószegire maradt.

Iskolává ugyan nem szerveződtek, de a világirodalom új eseményeinek, áramlatainak hazai tolmácsolóit, interpretálóit egy teljes kritikátörténetben külön fejezet illett meg. Egyszer biztosan ezt is megírja valaki. Azokról azonban, akik világirodalmi stúdiumaik révén vagy azok ihletésében közvetlenül is beleszóltak a magyar irodalom alakulásába, s állásfoglalásaik tendenciát jeleznek, itt is kell szólnom. E szorosabb összefüggésben sem mindenkiről, aki ide tartozna, csak néhány jellegzetes alkotóról, így Somlyó Györgyről, Ungvári Tamásról, Szabó Györgyről, Abody Béláról, Sükösd Mihályról.

Somlyóról például azért, mert a Juhász Ferenc költészetéről zajló vitában műveltségének vonatkozó tartalmaiból a versforma nálunk szokatlan lehetőségeiről s az arányosság rendhagyó példáiról hívott elő mértékünket érintő érveket. Máskor a magyar líra gondolati vonalának, lehetőségeinek védelmében lepett meg vitára ingerlő gondolatokkal. — Ungvári a tragikum ellehetetlenülésének bemutatásával figyelmeztetett esélyekre, melyek irodalmunk s különösen líránk felől nem látszanak közelinek. Szabó György pedig a Cseres, Örkény, Fejes előtti magyar próza egész vonulatait ítélte meg olyan szigorral, mely értéktudatunk alapjait is érintette. — A hagyománytisztelőt őszinte készségével társultan, de működik ilyen hajlam Abody, sőt Sükösd írásaiban is.

Semmi kedvem magamat meóssá előléptetni, a jelenség természetének megismeréséhez szeretnék hozzájárulni. S úgy vélem, hogy e tendencia mögött rejllő közös alap az emberkép rokonsága. Az a meggyőződés, hogy az ember alacsony, sokszor képtelen szerepre van kárhoztatva, s ez bár fájdalmas, sőt szörnyű, de tény, sorsszerű, melyért a viszonyok s az emberi hitványság el nem különíthető arányokban felelős. S ennek az állapotnak, a benne létező embernek leginkább a kíméletlen, az ironikus, a groteszk ábrázolat felel meg. A hősi, a tragikus, a lírai hangoltság, s a remény elvének közvetlenebb poetikai megfelelői: a mese, a csoda, az eszményítés; a meghittség, az áhítat, a közvetlenség, a személyesség jegyében született művek, ha szépek, türelmes méltánylásra talán számíthatnak e kritikusok részéről is, de mind a megírt, mind a meg nem írt bírálatok arra vallanak, hogy az ilyen művekkel való kapcsolatuk fenntartásokkal terhes.

Természetszerű nyeresége viszont e szemléletnek, hogy például Déry műveiben: anyagában, műfajaiban, közlésmódjában s szemléletének hűvös szigorában, objektívításában annál zavartalanabban észlelik az újat, az értéket. E ponton a Lukács-iskolával is érintkeznek, de a rezignáció, a szkepszis, az opuson belüli stílus- és szintkülönbségek megítélésében a filozófiai, politikai vonatkozások görccseit feszitelebbről tudják bogozni. A műélmény és az ítélet kapcsolata náluk nyilvánvalóbb, érzékletesebb. Ugyanez a szabadság, a különmérték öntudata és biztonsága bátorította Sükösdöt és Ungvárit Örkény műfajteremtő jelentőségének felismerésére és túlbecsülésére, Abodyt a Csurka-művek áttörésének támogatására, Sükösdöt a *Látogató* sajátos jellegének és morális jelentésének megközelítésére.

Ami a meg nem írt bírálatokat illeti, azok az előbb színéről mutatott fogékonyság korlátaira figyelmeztetnek. Arra, hogy irodalmunk nagy vonulataival szemben milyen nehéz teljes kritikusí világképet kialakítani. A szépirói hajlamok is „dezertálásra” bujtogatnak, a munkamegosztás rendje is más teendőket ró rájuk, de

a mélyebb ok a súlyos hagyományokkal, a prométheuszi indulatokkal, közösségi terhekkel megvert hazai modellek korszerűsége iránti erős kétség.

Ebben azonban ők sem egységesek. Somlyó a Nyugat örökségéhez ízlésében, szempontjaiban, sőt témáiban is hú, bár az is jellemző, hogy inkább az esztétaszárnyhoz vonzódik, s Adyban azt nem szereti, ami a legtöbbet ér, líráját. Sükösd a régi magyarságban is otthonos, s számol azzal is, amit a Szabó György által leszólt prózában Krúdy, Kaffka, Kosztolányi, Tersánszky jelent. S emellett a modern epikát sem félti a szociográfiától, mert közelről érzékeli a nyers, a heveny élmény megírásának műfaji lehetőségei között a szociográfia szerepét, alkotáslélektani értelmét, s ezért a világirodalom példái közül is a szociográfia teljesebb, tökéletesebb megvalósítására ösztönző művek jutnak eszébe, mikor e témáról értekezik. Nem véletlen, hogy az esszéíró Németh László erejével ő számol a legkomolyabban. Elemzés-sel küzd meg a partneri szerepért, s eközben fölényének illúziója közepette is éreztetni tudja, hogy akivel vív, bár több ponton sebezhető, lényegében verhetetlen, vagyis az esszéikben rejlő *munka* értékét. — Érti ezt Abody is, de e nyomást nem tudja a jellemzés, saját munkája hajtóerejévé avatni, így inkább — Illyés esszéiről szólva is — csak széljegyzetel, s a csőd érzését nem is leplezve sejteti, mi az, amit tenni kellene. Példázva ezzel azt is, hogy iskolák, áramlatok szerveződéséről szólva az elhatározó élményekre, az eredendő hajlamokra, a pályára s az akusztikára is figyelni kellene, mert nem lehet véletlen, hogy egyik tehetség vállalkozókedvét kibontja, a másikat meg elszáritja vagy könnyebb terepre sodorja az idő. S elgondolkodtató, hogy e vonzásnak éppen azok engednek, akik tudják, hogy a kritikának olvasmányként is meg kellene állnia (sőt talán művészetté is emelhető), s akik ilyen kritika írására képesek is.

Az előbbi számba vett csoportokon túl észlelhető bizonyos összetartozás azok között a kritikusok között is, akik Juhász Ferenc, Nagy László és Sánta Ferenc vonzásában értek kritikuskokká. Igaz, amit Szabolcsi írt, hogy irodalmi világképükben Móricz és a népi írók, közöttük elsősorban Illyés, Németh László, Veres Péter és Tamási Áron is fontos helyet töltenek be, de József Attila, Sarkadi Imre, Benjámin László, Csoóri Sándor, Csanádi Imre legalább annyira fontosat. Szakemberré — mint a fordulat éve után felnőtt kritikusok általában — valamennyien a marxizmus iskoláiban nőttek, s ennek több fontos jegye: a szociális érzékenység, az emberi épség igénye, a remény elvének érvényesítése mértékükben is szembeötlő. Történelmi tudatuk, otthonosság igényük, közösségi étoszuk is a marxizmus révén érlelődött szemléletté. Hogy csak „marxizálnak”, ezt nemigen veszik magukra. Irodalomtörténeti horizontjuk centrumában a Nyugat két első nemzedéke áll. Czine Mihály Móricz; Bodnár György Kaffka; Koczkás Sándor Ady, Radnóti, József Attila; Ilia Mihály Juhász Gyula; Béládi Miklós Illyés; Tamás Attila József Attila; Bata Imre, Juhász Béla a népiek kutatójaként vált ismeretessé. Témáik egyezése vagy érintkezése ellenére összefogásuk sokféle hajlam, egy teljes értékű iskola lehetőségét érlelhette volna ki. B. Nagy Lászlóban a magyar esszé veszendő készségei éledtek újjá. Czine Mihályban az alkotó és az ember, a történelem és a mű: a vállalkozás együttlításának adottsága; Bodnár György és Tamás Attila teoretikus kultúrája az elméleti, poetikai alapokat erősíthette volna, s volt művelője a verstannak s a szorosabban értelmezett műelemzésnek is. Illyés, Németh László és Sánta Ferenc műhelyének otthonos ismerete mellett Béládi, Mészöly Miklós és Nemes Nagy Ágnes művészete iránt is fogékony. S példája nem elszigetelt, mert a plebejusi világkép kiszélesítésének, gazdagításának igénye a kultúrába szabadult homo novusok mohóságával dolgozik a csoport nem egy tagjában. Ez képesíti Bata Imrét arra, hogy Weöres életművének gondozója s interpretátora legyen, s ugyanez érhető tetten a Radnóti vagy a Kosztolányi iránti figyelemben. Mohóságuk gyengéséget is ellensúlyoz: a világirodalom friss intencióit még azok is feszélyezetten követik, akik otthonosak az angol vagy a német irodalomban. Akik egyik idegen irodalomban sem, azok túl szemérmesen szorítkoznak az ismerős terepre, s akad példa e hiányt s a népiséget kompenzáló modernkedésre is.

Fogékonyságukat, s a határok állandó tágításának készségét sokban segítette az a tény, hogy kész eredmények mellé nem kötelezték el magukat. Szemléletük marxista törzset Németh László, Illyés és Kosztolányi esszéinek továbbvihető elemeivel, Barta János szempontrendszerével oltották be, de tanultak Horváth Jánostól, Halász Gábortól, Szerb Antaltól és Bálint Györgytől is. Eleven kapcsolat fűzi őket a vidéki irodalmi műhelyekhez, a szomszéd államok magyar irodalmához, és a hazai irodalom legifjabb rajait — az Emberavatás íróit, aztán a heteket, majd a kilenceket — az ő figyelmük segítette felszállni. A Tűztánc esetében viszont inkább a fenntartás jellemezte írásaikat, s ez elkötelezettségük következtetlenségét is példázza. Fegyelmezett építkezés helyett aritmiás nekilendülésekkel dolgoznak, a hatékonyabb jelenlét kiküzdéséhez szorgalmuk nem elég szívós, munkafegyelmük nem elég szigorú, érzékenységük pedig túl sebzékeny. Talán azért, mert a védettség megszűnésének állapotához némelyikójük csak most edződik, s azért is, mert ügyeikhez képest lehetőségeiket szűkösnek érzik. Szerepük azonban így is elég határozott.

Mikor a Weöres-, Juhász Ferenc-, Nagy László-, Csoóri-vonal és a lírai realizmus képviselői egymástól távolodni kezdtek, az utóbbiak körül is népes kritikusi tábor létesült. Az összetartozás-tudat e táboron belül meglehetősen laza, de mindnyájan következtetések az elkötelezettségben s a népiséggel társult radikalizmus szolgálatában. Illés Lajos, Dorogi Zsigmond, Fábíán Gyula, Héra Zoltán, Juhász Mária, Kiss Lajos, Kovács Sándor Iván neve nemcsak a csoport népszerűségét, de jelentőségét is mutatja. Mindnyájan fontos fórumon dolgoznak, s így szemléletük nemcsak saját műveikben érvényesül. Legközelebb a népi írók egykori balszárnya, valamint Simon István, Váci Mihály és Garai Gábor költészete áll hozzájuk, s legértékesebb írásait is róluk közölték. Az alkotók legszélesebb skálájához Illés Lajos tud igazodni, de nem annyira a primér jellegű állásfoglalások és felismerések, hanem inkább a népszerűsítés síkján. Héra fogékonysága és világképe lassabban nyílik, de oldódásának, a korábban számára idegen jelenségek megértésének nála mélyebb a személyes hitele. — Kiss Lajos munkáinak az elméleti igény, a vitakészség és a szellemes előadás ad külön jelentőséget, de őt fenyegeti leginkább a dacos megmerevedés veszélye is.

Ha ebben az áramlatban az elkötelezettség és az esztétikai eszmények rokonsága az összetartozás alapja, a strukturalista jellegű törekvések mögött nem a világnézeti alap, hanem az egzaktitás igényének közössége okán lehetne bizonyos rokonságot kimutatni.

Önelvű rendszerként tudományunkban ugyanis a strukturalizmust senki sem vállalja. Legeredményesebb honosítói (Martinkó András, Hankiss Elemér, Király István, Szabolcsi Miklós), eredményeinek asszimilálására törekszenek. S nem kritikai, hanem irodalomtörténeti művekben. Kritikai irányzatról tehát egyelőre nem beszélhetünk. Legszorosabban még Hankiss Elemér tanulmányai érintkeznek a kritikával. Amit az abszurd drámáról, a népdalról s a giccsről írt, különösen szorosan. S mikor József Attila komplex képeink vizsgálata során bebizonyítja, hogy a valóság síkok egybejártsága révén támadt *feszültség*, a síkok között kifejlő *vibrálás* a művészi hatás alapoka, a kritikát is igen termékeny szemponttal gazdagítja. Az is biztató jel, hogy Hankiss tanulmányaiban a legegzaktabb eljárások is jól követhetők, sőt sokszor érdekesek és olvasmányosak is. — A strukturalizmussal rokon módszerek szempontjainak ifjabb alkalmazói közül Széles Klára Csoóri- és Nagy László-elemzései, s Bonyhai Gábor Juhász Ferenc Szarvasénekről írott tanulmánya gyarapította friss felismerésekkel a kritikát. A többiek jobbra az irodalomtörténet mézönyeiben működnek.

Markánsabb jelleget, mely irányzatnak minősülhetne, fórumaink sem alakítottak ki. Többségük szándékosan is sokszínűsége törekszik. A konszolidáció érdeke, a minden irányba, minden fontos műre kiterjedő figyelem a munkatársak körének tágítását kívánta. Ezzel együtt a lapok vonala is elmosódott. Legkevésbé a Népszabadságra áll ez, ahol szóhoz jut ugyan az ország szinte minden ismert kritikusa, de a lap törzsgárdája így is biztosítani tudja a művek értelmezésében az ideológiai, politikai szempontok primátusát. Másképpen, a hagyomány és a jelen értékeinek

egyfajta szelekciója révén valósít meg bizonyos jelleget az Élet és Irodalom. A Kortárs a hagyomány s a realizmus hangsúlyozottabb képviselője révén. A vidéki lapoknak a vonzaskörükben élő alkotók, egy-egy új költőraj kifuttatása, s a szomszéd államok magyar irodalma iránti figyelem ad bizonyos jelleget.

Tudom azonban, hogy e vonások még jelzésnek is szegényesek. A lapok, a rádió, a tv, a TIT kritikai munkájában érvényesülő tendenciák jelzésével tehát adós maradok. Pedig bizonyos, hogy fontos tények maradnak így rejtve, de hogy általuk kritikánk tagozódásáról merőben új információkhoz juthatnánk, nem valószínű. Hiszen még az eddig számba vett iskolákban is elég laza az összetartozás-tudat, és sokan vannak, akiket még a latensen létező vonzaskörükben sem lehetne elhelyezni. Olyannyira, hogy egyes áramlatok szerint való csoportosításból a jelentősebb szakemberek nagyobb hányada, a besorolás nehézségei miatt, ki is maradna. S ahogy népesedik a kritika mezőnye, egyre nő a besorolhatatlanok száma. Sem a perifériákra szorított s most újra szerephez jutó idősebb tudósok, s a legifjabbak sem törekszenek irányzattá szerveződni. Igen jellemző, hogy az utóbbiak közül épp a legtehetségesebbek és a legszorgalmasabbak nem iskolák szerint tájékozódnak, hanem az egész átpásztyázására és portrénként való feldolgozására törekszenek, mint Pomogáts Béla, Fülöp László; vagy személyes vonzódás és alkalmi feladat szerint találnak témáikra, mint Kenyeres Zoltán; vagy egy-egy műfaj alapos megismerésén fáradoznak, mint Szabó B. István.

A műfajok szerint való tájékozódás azonban nemcsak a fiataloknál figyelhető meg. A folyóiratok is szorgalmazzák az ilyen természetű áttekintéseket. Tanulmányokat közölnek — elsősorban a Kritika — egy esztendő lírájáról, prózájáról, drámájáról. És sor került egy-egy műfaj korszaknyi termésének átfogó jellemzésére is (Béládi Miklós, Diószegi András, Szabó B. István). Megtalálta az áttekintés szakembereit a szociográfia s a gyermekirodalom is. A líra iránt is mutatkoznak ilyen szándékok, de eddig jobbra csak a tendenciák és a problémák jelzéséig jutottak el a vonatkozó tanulmányok. A drámáról viszont többen is írtak átfogó igényű munkát. Többen és többféle szempont érvényesítésével. Hegedüs Géza és Kónya Judit a magyar dráma egész történetének áttekintésére tettek értékes kísérletet. (*A magyar dráma útja*, 1968), Osváth Béla *Türelmetlen dramaturgiája* (1965) és Illés Jenő *Mai dráma — mai dramaturgia* (1964) című tanulmánygyűjteménye több esztendő bemutatott követve mozaikszerűen, de történeti érzékenységgel tükrözi a mai magyar dráma egy-egy nagyobb periódusának teljesítményeit. Almási Miklós *Maszk és tükör* (1966), Ungvári Tamás *Modern tragikum — tragikus modernség* (1966) című könyve a modern dráma elméleti kérdéseit elemzi, előbbi elvontabban, az utóbbi történetibb módszerrel. Nagy Péter két évad bemutatásról ad folyamatos tudósítást (*Két évad*), Pándi Népszabadság-beli bírálatai, Létay Vera az Élet és Irodalomban az utóbbi évek szinte minden jelentősebb drámájáról, bemutatójáról számot adnak. Siklós Olga pedig úgy tekinti át a felszabadulás utáni magyar dráma történetét, hogy nemcsak a művekről, de előadásokról is számot ad (*A magyar színház útja* 1971.). Ezzel párhuzamosan Sükösd Mihály a modern polgári regény elméletét körvonalazó munkát jelentetett meg. Szabó Ede a műfordításról szóló könyve (*A műfordítás*, 1968), Rába György *Szép hűtlenek* című munkájának (1969) a Nyugat nagy műfordítóiról adott elmélyült jellemzései szintén kínálnak a kritika számára hasznosítható tanulságokat. A kritikátörténet fontos fejleményeként Komlós Aladár *Gyulaitól a marxista kritikáig* című könyve (1966) a műfaj egy évszázadának történetét, Bodnár György kritikánk e századi teljesítményeit tekintette át. S ha meggondoljuk, hogy ezzel egyidőben valósulhattak meg olyan sajátos szerepek és műfajok, amelyet Pándi Pál, E. Fehér Pál, Molnár G. Péter, Héra Zoltán, Jovánovics Miklós a Népszabadságnál, Faragó Vilmos, B. Nagy László, Hámos György az Élet és Irodalomban, Czine Mihály a rádióban, Fekete Sándor a *Folyosói szümpozionban* (1969) kialakított — akkor önként kínálkozik a koncekvencia: kritikánk az utolsó évtizedben nem annyira irányzatok, hanem az alkotó egyéniségek kibontakoztatásában, a sajátos érdeklődési irányok szerint érte el lehetőségeit.

Hogy e lehetőségeket optimális mértékben valósította volna meg, az sajnos nem mondható. Gyengéiről írtak, írtunk mostanában éppen eleget. S ha irányzatok létesítését nem is szorgalmaznám, azt, amire az elméleti munkaközösség állásfoglalása is figyelmeztet, a többféle megközelítés, ízlés és vonzódás szerepének értelmét a magam érveivel is szeretném alátámasztani. Azt remélem, hogy amit eddig elmondtam, tartalmaz idevágó tanulságokat, épp ezért itt már csak ennyit mondanék: régi igazság, hogy békeidőben a politika is csak nyerhet az ellentétek figyelmes szembeállításán, s ha tartalmukat felfedjük, feloldásuk, meghaladásuk is könnyebb lehet. Talán az irodalmi élet ismerős feszültségeiben is nagy szerepe van annak, hogy a fórumok sokszor nem a vonzás és taszítás természetes rendje szerint szerveződnek. Pedig ha aszerint szerveződnének — a pozitív példák is erre vallanak —, akkor egy-egy iskola vagy műhely maga is jobban vigyázna saját hitelére, rangjára. Azon lenne, hogy önmagát eszmeileg és szakmailag is a legmagasabb szinten képviseltesse. Érdeke lenne tévedéseit sürgősen korrigálni, erre módja is nyílna, s mindez dinamikusabbá, egészségesebbé tehetné a szelekció folyamatát is.

NÉMETH JÓZSEF RAJZA